

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В 20-ТІ РОКИ ХХ СТ. В УКРАЇНІ

В статті на підставі архівних документів та аналізу наукової літератури розглянуто антирелігійну політику радянської влади в 20-ті роки ХХ ст. Автором показана робота ліквідаційних окружних комісій у Донецькій області та комісій з вилучення церковних цінностей, приділена увага репресіям проти священнослужителів та результатам антирелігійної політики.

Ключові слова: антирелігійна політика, Православна Церква, ліквідаційний комітет, вилучення церковних цінностей, священнослужителі, репресивна політика.

Основною метою антирелігійної діяльності більшовиків було повне викорінення церковної ідеології з суспільства та заміна її комуністичною. Парадокс цієї ідеології полягав у тому, що всезагальне щастя людства можна було досягти через фізичне знищення явних або уявних ворогів. А державна влада стала організатором і рушійною силою масового вбивства визначених її ідеологією цілих соціальних верств населення.

Боротьба радянської влади з церквою та релігією почалася з моменту створення радянської держави. Ця боротьба супроводжувалася втручанням у внутрішньоцерковні справи, використанням економічного, політичного, адміністративного ресурсу з метою впливу на діяльність церковних організацій. Використовувалися різноманітні засоби, що коливалися в діапазоні від антицерковної пропаганди та порушення свободи совісті до фізичного знищення священнослужителів та руйнування церков. В цій справі особлива роль відводилася органам ВУЧК, ДПУ і НКВС УРСР. Використовувався і революційний ентузіазм представників робітників та безземельних селян.

Переосмислення діяльності органів радянської влади, розкриття злочинів проти людства, заповнення історичних лакун, повернення історичної правди, переосмислення ролі Церкви активно починається з проголошенням незалежності України. Дослідники намагалися проводити незаангажовані розвідки, переосмислити сторінки вітчизняної історії. Не виключенням стає і тема державно-церковних відносин та боротьби радянської влади проти Церкви.

Вже в кінці 80-х на початку 90-х років з'являються роботи Єленського В.¹, Зінченко А.², Нікольського В.^{3, 4}, Колодного А. та

¹ Єленський В. Здійснення в УРСР декрету "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" в перші роки соціалістичного будівництва / В. Єленський // Український Історичний Журнал.- 1988 р.- № 3.- С.121-129.

² Зінченко, А. Л. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? [Текст] / А. Л. Зінченко // Укр. історичний журнал. - 1992. - 1. - С. 104-115

³ Нікольський В.Н. Религиозные течения и группировки в Донбассе середине 20х гг. / В. Н. Никольский // Новые страницы истории Донбасса. Кн.3., 1994. С. 42 – 55 .

⁴ Нікольський В. Н. Православное духовенство Донетчины, репрессированное в 1920-х - 1950-х годах (в документах и материалах): Монография. / В. Н. Никольский - Донецк: ДонНУ, 2013.- 194 с

Яроцького П.⁵, Нелюб Е.⁶, Пащенко В. О.⁷ та інших дослідників, що торкалися цієї теми як в кращому так і загальноукраїнському масштабі, охоплюючи різні етапи історії Радянського Союзу. Ці розвідки не припинялися і не припиняються, оскільки злочини проти людства дійсно не мають давнини, а історичні події вимагають постійного переосмислення, узагальнення та прискіпливої уваги з метою недопущення повторення помилок, та використання позитивного досвіду.

Метою статті є спроба показати напрямки та результати антицерковної політики більшовиків в 20-і роки ХХ ст., розкрити зміст репресивної політики радянської влади проти Церкви.

Різно негативне ставлення радянської влади до релігії та Церкви проявилось вже на початку будівництва нової держави і було оформлене відповідними законодавчими актами. Нищівного удару було завдано перш за все Православній Церкві, оскільки саме вона займала особливий статус в Російській імперії. Звід законів Російської імперії (т.1, ч. 1, 1900 р. статті 40–45), проголошував панування Православної Церкви. Імператор Російської імперії мав право сповідувати тільки православ'я, а також повинен був охороняти права та догмати православної віри.

Більшовики уже в січні 1918 року реквізували низку культових споруд та проголосили боротьбу не з культами, а з релігійним світоглядом взагалі. Практика експропріації майна була вже апробована. Соціалізація землі і націоналізація банків, залізниць, морського і річкового транспорту розпочалися ще в кінці 1917, у травні 1918 відбулася націоналізація цукрової промисловості і заводів транспортного машинобудування, у червні 1918 р. – нафтової, промисловості і великих підприємств усіх інших галузей. На черзі стояла церква. За переконаннями ідеологів радянської влади, позбавлення Церкви землі та майна неминуче мало привести до послаблення її влади і, відповідно, сприяти її скорішому знищенню. 8 листопада 1917 року виходить декрет «О земле», відповідно до якого Церква взагалі та парафіяльне духовництво позбавлялося права на землю: «Помещичьи имения, равно как все земли удельные, монастырские, церковные, со всем их живым и мертвым инвентарем, усадьбами постройками и всеми принадлежностями переходят в распоряжение волостных земельных комитетов и уездных Советов крестьянских депутатов, впредь до Учредительного собрания»⁸.

За ним 11 (24) грудня 1917 року виходить декрет про передачу церковних шкіл, що належали до церковного відомства разом з їх майном у введення Комісаріату просвіти⁹. Декретом ВЦВК від 18 (23) грудня були введені книги актів громадянського стану, що відповідно робило недійсними церковні шлюби.

⁵Колодний А. Історія релігій в Україні /А. Колодний, П. Яроцький. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – 735 с.

⁶Нелюб Е.В. Антирелигиозная кампания советской власти в 20-е годы на территории Донбасса / Нелюб Е.В. // Літопис Донбасу. – № 12. – Донецьк, 2004. – С. 99 – 113.

⁷Пащенко В.О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-х – початок 1990-х років. – Полтава: АСМІ, 2005. – 630 с.

⁸Декрет о земле. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/o_zemle.htm

⁹О передаче дела воспитания и образования изъ духовного ведомства въ ведение комиссаріата по народному просвещению [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://intellect-invest.org.ua/content/userfiles/files/social_history_pedagogic/official_documents/Postanovlenie_NKP_11-12-1917.pdf

Але найважливішим став декрет СНК «О свободе совести»¹⁰. «1. Церковь отделяется от государства. 2. В пределах Республики запрещается издавать какие-либо местные законы или постановления, которые бы стесняли или ограничивали свободу совести, или устанавливали какие бы то ни было преимущества или привилегии на основании вероисповедной принадлежности граждан. 3. Каждый гражданин может исповедывать любую религию или не исповедывать никакой. Всякие притеснения, связанные с исповеданием какой бы то ни было веры или неисконфессией никакой веры, отменяются».

Вцілому це був прогресивний декрет, порівняно з Маніфестом від 17 квітня 1905 р. «О укреплении начал веротерпимости», за яким заборонялися переходи в не християнство та невірноподібний стан¹¹.

Але цим декретом Церква була позбавлена статусу юридичної особи, втрачала право власності та права набуття права власності. Релігійні громади підкорялися місцевій та центральній владі, які в свою чергу набували право надавати або забороняти церковним громадам отримувати необхідне майно та речі, в тому числі для відправлення богослужіння. Ці речі та будівлі мали надаватися безкоштовно, але оподатковувалися. Закривалися всі банківські рахунки Церкви. Підтверджувалося відділення Церкви від школи.

Законодавчі акти та дії радянської влади викликали різке незадоволення та опір Церкви. Патріарх Тихон засудив дії більшовиків та проголосив анафему всім причетним до справи «Гоніння проти Руської Православної Церкви»¹².

Політичне керівництво партії та держави було готове застосовувати проти своїх опонентів репресивні заходи і очікувати довго їх не прийшлося.

Радянська влада видавала декрети та постанови, що обмежували права віруючих та Церкви, це викликало повсюдний релігійний опір віруючих. Так, Бахмутський повітовий комітет КП(б)У повідомляв про активну релігійну пропаганду, демонстрацію оновлення ікон, та хресні ходи, що організовувалися самими парафіянами. Згодом заяви про чудеса, оновлення ікон та появу образів святих супроводжувалися викликами міліції, показовими судами, засудженням на різні строки¹³.

А у лютому 1919 року радянська влада почала організовувати кампанію розкриття гробниць з мощами православних святих. За заявою патріарха Тихона, за півтора року відбулося 63 акцій, після яких мощі передавалися в місцеві музеї¹⁴. Ці акції викликали обурення різних верств населення через пряме втручання у справи Церкви, оскільки суперечили декрету про свободу совісті.

Наступним кроком стала компанія з вилучення церковних цінностей.

Об'єктивною причиною був голод 1921-22 років. Порівняно з іншими інститутами матеріальне становище Церкви виглядало більш-менш

¹⁰ Декрет о свободе совести, церковных и религиозных обществах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rusarchives.ru/statehood/08-33-dekret-svoboda-sovesti-1918.shtml>

¹¹ Об укреплении начал веротерпимости. Манифест от 17 апреля 1905 г. / Законодательные акты переходного времени. 1904 – 1908 гг.: Сборник законов, манифестов, указов Правительствующему Сенату, рескриптов и положений комитета министров, относящихся к преобразованию государственного строя России, с приложением алфавитного предметного указателя. – Изд. 3-е, пересм. и доп. по 1 сентября 1908 года / Под ред. Пр.-доц. Н.И. Лазаревского. – СПб.: Юрид. кн. Склад «Право», 1909. – 1018с.

¹² Нелюб Е. В. Антирелигиозная кампания ... – С. 99 – 113.

¹³ Державний архів Донецької області (ДАДО). Фонд Р- 2375, оп. 2, спр. 77, 104 арк.

¹⁴ Тихон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://enoth.org/enc/3/13_13.html

благополучним. Тому, проводячи компанію з вилучення цінностей більшовики планували вирішити низку проблем: по-перше, підірвати майновий стан Церкви, по-друге забезпечити допомогу голодуючим, а у разі конфлікту представити Церкву - ворогом, дискредитувати її в очах парафіян. Користуючись цим фактом, в червні 1921 року, секретар губкому КП(б)У Квірінг оголосив повітовим комітетам про початок планомірного проведення антирелігійної пропаганди в Донбасі¹⁵.

Але духовенство не відмовлялося від допомоги голодуючим, чим стурбувало радянську владу. Більш того, відразу відповіло на заклики щодо надання допомоги голодуючим. За ініціативою патріарха Тихона був заснований Всеросійський церковний комітет допомоги голодуючим. А в серпні 1921 року патріарх звернувся з відозвою «К народам мира и к православному человеку»¹⁶. Відозва починалася словами: «К тебе, Православная Русь, первое слово мое. Во имя и ради Христа зовет тебя устами моими Святая Церковь на подвиг братской самоотверженной любви». Відозва підтримувалася архієпископами та митрополитами з урахуванням ситуації на місцях. Так архієпископ Бахмутський (Донецької губернії) Іоанікій підтримав Тихона, але наполягав на адресній допомозі голодуючим через духовництво. В цьому його підтримали і єврейські громади м. Бахмуту, що викликало незадоволення влади.

27 грудня 1921 року вийшов декрет ВЦВК «О цінностях находящихся в церквах и монастырях», в якому містилося відкрите керівництво до дії: «Ввиду наличия колоссальных ценностей, находящихся в церквах и монастырях как историко-художественного, так и чисто материального значения, всё указанное имущество должно быть распределено на три части:

1. Имущество, имеющее историко-художественное значение подлежат к исключительному ведению Отдела по делам музеев и охране памятников искусства и старины, Народного Комиссариата Просвещения, согласно инструкции отделения церкви от государства.

2. Имущество, материальные ценности, подлежащие выделению в Государственное Хранилище Ценностей РСФСР.

3. Имущество обиходного характера, где оно сохранилось»¹⁷. Хоча у ряді місць влада не допустила співробітників музеїв та охорони пам'яток до роботи у складі комісій з вилучення церковних цінностей, що приводило до неминучої втрати цінностей не тільки як духовної, так і художньої спадщини.

Компанія по вилученню цінностей супроводжувалася активною антирелігійною пропагандою та перевіркою інвентарних книг. До того ж слід відмітити, що в ході компанії з вилучення цінностей населення розділилося на три табори, серед яких одні активно чинили опір радянській владі, другі не менш активно допомагали, використовуючи революційний ентузіазм, треті пасивно вичікували¹⁸. При чому найак-

¹⁵Нелюб Е.В. Антирелигиозная кампания ... - С. 99 - 113.

¹⁶Житие святителя Тихона [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://hram-st-kletsk.ru/zhitiya-svyatykh/73-zhitie-svyatitelya-tixona-patriarxa-moskovskogo-i-vseya-rusi?start=4>

¹⁷Русская православная церковь в годы большевистских гонений. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://azbyka.ru/parkhomenko/russkaya-pravoslavnaya-cerkov-v-gody-bolshevistskix-gonenij-1918-1926-godov.html#23_kampanija_sovetskogo_gosudarstva_posvskrytiju_i_likvidatsii_svjatykh_moshhej

¹⁸ДАДО. Фонд Р- 2375, оп.2, спр. 52, 28 арк.

тивнішими учасниками захисту інтересів Церкви ставали жінки та діти¹⁹.

Під час вилучення цінностей мали місце випадки опору владі. Так, у селі Засілля Миколаївської губернії було вбито партробітницю Ф. Бармашову. У Миколаєві під час конфіскації цінностей з Олександроневської церкви була спроба перешкодити вилученню. Подібні факти опору були з боку мешканців сіл Болгарка, Арбузинка, Покровське на Миколаївщині. Тим не менше, у губернії владою було вилучено з культових споруд 275 пудів і 31 фунт срібла, 14 золотників і 66 долей золота. Крім того, були вилучені цінності у виробках та дорогоцінному камінні²⁰.

У Донецькій губернії під компанію вилучення цінностей підпало 707 церков. В ході компанії 29 релігійних громад були притягнуті до суду за опір, було складено 33 акти про відсутність описів цінностей в храмі та 21 акт про спробу приховати церковне майно²¹. Так, наприклад при вилученні церковних цінностей в Петропавлівському соборі м. Шахти в протоколі від 24 квітня 1922 року значилися, що було вилучено: срібні хрести (4), чаши (4), дарохранильниці (4), кадила (2), лампади (17), Євангелія зі срібними кришками (5). При чому віруючі іноді зверталися до ліквідкомів з проханням замінити деякі священні предмети рівнозначною (за вагою та ціною) кількістю срібла або золота, про що робилися відповідні записи в протоколах з визначенням строку здійснення заміни²².

Боротьба з Церквою набирала обертів та ставала все більш комплексною та цілеспрямованою. Використання репресивних методів проти духівництва мало на меті не тільки зменшення чисельності священнослужителів в містах та селах, а також налаштування мирян проти Церкви і її дискредитацію взагалі.

Показовим в даному випадку було судове засідання проти старців Святогорського монастиря в 1922 році, коли останні були звинувачені у приховуванні церковних цінностей, хабарництві та розпусті²³.

Набирало обертів і процес закриття монастирів та церков. В цій справі відзначилися ліквідаційні столи, що створювалися циркулярами наркомату юстиції від 10 і 27 червня 1921 року, а згодом губернські та повітові ліквідаційні комісії, що мали сприяти швидшому «відокремленню церкви від держави».

До складу таких комісій входили представники місцевих партійних органів, відділів управління та юстиції²⁴. Аналізуючи анкети по обліку особового складу Донецької губернської та окружних ліквідаційних комісій на 1924 рік, отримуємо наступну картину: близько 63% членів ліквідкомів були молоді люди від 25 до 35 років, 70% ліквідкомовців служили в лавах Червоної армії, всі мали негативне ставлення до церкви, цікаво, що тільки 6% вільно володіли українською мовою та вважали себе українцями²⁵. Ліквідаційним комісіям надавалися широкі повно-

¹⁹ Нелюб Е.В. Антирелигиозная кампания... – С. 99 – 113.

²⁰ Кузьменко М. Проведення репресивної політики проти священнослужителів в умовах адміністративно-ідеологічної системи в 1918 році - на початку 30-х років / М. Кузьменко [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/11/articles/sec3/s3a2.html

²¹ Нелюб Е.В. Антирелигиозная кампания ... – С. 99 – 113.

²² ДАДО. Фонд Р- 1146, оп. 2, спр. 223, арк. 4а.

²³ Нелюб Е.В. Антирелигиозная кампания ... – С. 99 – 113.

²⁴ Кузьменко М. Проведення репресивної політики проти священнослужителів в умовах адміністративно-ідеологічної системи в 1918 році - на початку 30-х років / М. Кузьменко [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/11/articles/sec3/s3a2.html

²⁵ ДАДО. Фонд Р- 2375, оп.2, спр. 53, 109 арк.

важення у вирішенні державно-церковних відносин. Серед них було і питання закриття церков.

Представники радянської влади використовували різні приводи для закриття церков: відмова від реєстрації нових релігійних громад, служителів культу, відсутність статуту, несвоєчасна сплата податків, накладання карантину, заяви «активу відповідальних робітників», тощо²⁶.

Так, наприклад в річному звіті окружної ліквідаційної комісії по відділенню церкви від держави Артемівського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів повідомлялося, що за 1923 рік в Бахмутській окрузі було закрито 206 культів: 122 церкви, 82 молитовних будинки, один монастир та один монастирських будинок. Сюди були включені церкви (20), костели (2), кірхи (1), синагоги (5) та молитовні будинки євангельських християн, тощо. На 1924 рік залишалися діяти 162 культу²⁷.

Віруючі продовжували чинити опір: писали скарги, запечатували церкви, влаштовували навколо церков пікети. Тоді в вересні 1924 року був виданий новий циркуляр «О порядке закрытия молитвенных домов», в якому дозволялося закривати церкви при наявності гострих культурно-просвітницьких, медичних, громадських потреб. Так, Святогорський монастир був переданий під санаторій, в Єнакіївській синагозі був відкритий театр, Гришинська синагога була віддана під спортивний клуб²⁸, майно передавалося до різних структур. Так, наприклад, після закриття Рибянцевського монастиря Старобільської округи в 1924 році Осинівським дитячим будинком були передані платки, покривала, свічний шкаф; театру – 16 підсвічників, 8 лампад, 1 ліхтар; райвиконкому – 9 аналоїв, 1 престол, 1 ящик, 1 іконостас з припискою «использовать так, чтобы было ненаглядно для верующих»; лікарня отримала носилки для перенесення труни²⁹. Сама будівля монастиря передавалася під клуб, а в коморі залишали 60 ікон, 3 плащаниці, 3 корутві, 4 дерев'яних хреста.

Незважаючи на заклики розправитися з духовенством, деякі члени вищого партійного курівництва розуміли, що масові репресії проти священнослужителів можуть остаточно відштовхнути віруючих від радянської влади. Під їх впливом XII з'їзд РКП(б) засудив грубі засоби, які часто практикувались як у центрі, так і на місцях, знущання з предметів віри й культу, а на XIII з'їзді партії у травні 1924 року було наголошено на необхідності ліквідувати будь-які спроби боротися з релігійними заобонами адміністративними заходами (закриття церков, мечетей, синагог, молитовних будинків, костелів)³⁰.

Звичайно, це був маневр радянської влади, оскільки більшість керівників місцевих партійних комітетів, виконкомів, рад залишалася на позиціях войовничого атеїзму, була налаштована на застосування жорстоких репресивних методів.

²⁶ ДАДО. Фонд Р- 2375, оп. 2, спр. 12, 34 арк.

²⁷ Там само. Фонд Р- 1169, оп. 1, спр. 1, 49 арк.

²⁸ Там само. Фонд Р- 1169, оп.1, спр. 1, арк. 36- 36а.

²⁹ Там само. Фонд Р- 2375, оп.2, спр. 42, арк. 33.

³⁰ Кузьменко М. Проведення репресивної політики проти священнослужителів в умовах адміністративно- ідеологічної системи в 1918 році - на початку 30-х років / М. Кузьменко [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/11/articles/sec3/s3a2.html

Протягом 1918 – 20 -х років було вбито 28 єпископів, 2691 священників, 1962 ченців, 3447 черниць та послушниць, усього 8100 осіб. Тисячі священників потрапили за ґрати або були вбиті, 12 тисяч мирян заплатили своїм життям за захист інтересів Церкви або за Віру³¹. Так, наприклад, тільки за даними донецького губернського адмінвідділу в 1919 році було розстріляно двоє священників, які зі зброєю в руках здійснювали опір при захопленні більшовистськими військами населених пунктів. В 1920 році з білими при відступі пішли сорок служителів культу Петровського району³². Влада взагалі не приховувала бажання фізично винищити «ворогів в рясах». У листі до В. Молотова від 19 березня 1922 року В. І. Ленін рекомендував членам політбюро ЦК РКП(б) здійснити цілий ряд репресивних заходів, спрямованих проти служителів культу. Він радив не обмежуватися «свідомою критикою релігії», а вести нещадну боротьбу з чорносотенним духовенством»³³.

В 1924 році умовно починається новий етап антицерковної політики радянської влади. Використання адміністративних та репресивних заходів до 1924 року викликала активний опір віруючих, тому більшовики роблять маневр та акцентують увагу на антирелігійній пропаганді та розповсюдження атеїстичних настроїв серед населення, сприйнятті церкви як контрреволюційної сили, а згодом посилюють тиск на церкву, використовуючи все більш жорсткі методи, свавілля та насильство.

Однак, незважаючи на масштабність антирелігійних заходів, вони не дали бажаного результату. Частина священників під тиском репресивної політики відмовилася від сану, інші проводили богослужіння на квартирах і незначна частина духовенства продовжувала виконувати свою місію.

SUMMARY

Larisa Moiseenko

ANTI-RELIGIOUS POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT IN THE 20 YEARS OF THE TWENTIETH CENTURY IN UKRAINE

The article is based on archival documents and analysis of scientific literature considered anti-religious policy of the Soviet government in the 20 years of the twentieth century. The author shows the liquidation of district committees work in the Donetsk region and commissions to seize church property. Particular attention is paid to the repression against the clergy and the results of anti-religious policies.

Keywords: *anti-religious politice, the Orthodox Church, the liquidation committee, seizure of church property, clergy, repressive policies.*

³¹ Громова М. Е. Репресії більшовицької влади проти православної церкви у 1917–1922 роках [Електронний ресурс]. - Режим доступу: [http://liberte.onu.edu.ua/.../gromova_m_\(1\).%20a.\(+\)](http://liberte.onu.edu.ua/.../gromova_m_(1).%20a.(+))

³² ДАДО. Фонд Р- 2375, оп. 2, спр. 77, 104 арк.

³³ Кузьменко М. Проведення репресивної політики проти священнослужителів в умовах адміністративно- ідеологічної системи в 1918 році - на початку 30-х років / М. Кузьменко [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/11/articles/sec3/s3a2.html